

Адаптивна реконструкција елита у пост-социјалистичкој Југославији

МЛАДЕН ЛАЗИЋ
Филозофски факултет
Београд

1. Концепт елите

Процес пост-социјалистичке трансформације је дао импулс проучавању елите (видјећемо да за то постоје добри разлози!) како на емпиријском тако и на теоретском подручју. У земљама централне и источне Европе су управо завршени или су у току израде многи радови на тему елите, а прате их или им претходе теоријска разматрања (види нпр. посебно издање *Теорије и друштва*, 1995). Док су емпиријска истраживања прикупила обиље јако важних података, теоријске расправе су обновили амбивалентност која прати развој теорије елите од њеног настанка. Ова амбивалентност се тиче самог концепта елите, улоге и позиције елите у процесу друштвеног структурисања, односа између појмова елита и класа, итд. Неријешена основна питања су довела до јалових расправа – најбоље илустрованих дилемом о циркулацији или репродукцији елите у периоду трансформације – које су ограничиле интерпретацију прикупљених података. Наравно, није могуће "ријешити" ове проблеме у оквиру једног релативно кратког чланка, али је неопходно скицирати неке одговоре како би наша интерпретација скорашњих налаза о елитама у Југославији имала више смисла.

У историји теорије елите могуће је издвојити два општа приступа. Први, карактеристичан углавном за старе теоретичаре, је "индивидуалистички" приступ. Парето, Моска и њихови сљедбеници дефинисали су елиту према индивидуалним способностима њених чланова (предузетнички таленат, способност организације, итд.). Пошто овај процес неизбјежно води ка психологистичкој интерпретацији друштвеног живота, напустићемо га без даље елаборације. Другу теоријску традицију можемо назвати "позиционом". Углавном је дијеле на двије подгрупе: једна, у којој *врхунске институционалне позиције* представљају критеријум издвајања чланова елите од остатка друштва; и друга, гдје *акумулирана моћ* и, веома често, спремност (способност, итд.) за *дјеловање* представљају основу за дефинисање елите (ово је, наравно, појединачно, јер постоје и аутори који покушавају да споје ова два приступа).

Проблем првог, институционог приступа, је то што је он емпиријски прије него теоријски приступ: он може садржати много различитих – и чак супротних – интерпретација логике социјалне репродукције (конфликтне, функционалне, итд.). Неко ће рећи да нема ништа лошег у тој дефиницији док год је задржавамо на дескриптивном нивоу. Али тешкоће настају "екстензијом" овог приступа на аналитички ниво. Поменућу два проблема ове врсте. Присталице институционог приступа – пратећи једну другу дуготрајну традицију теорије елите – као по правилу истражују само врх друштвене хијерархије (економске, политичке, војне, итд., "моћне елите") и сходно томе редукују остатак друштва на неиздиференцирану "масу". На овај начин се односи у

оквиру укупне друштвене хијерархије замагљују, а "маса" може бити схваћена само као објекат дјеловања елите. Према томе, умјесто студије о односима између елите и "масе", тема истраживања постаје само обликовање "масе" од стране елите. Ово покреће другу, још значајнију потешкоћу. Институционални приступ може бити користан при описивању конкретних механизма врбовања, понашања, ставова, итд. одређене друштвене групације. Међутим, ово не може достићи проблем конституције и репродукције самих институција (пошто су оне производ комплексних друштвених односа).

Сувише уопштен (неодређен, "празан" према Максу Веберу) садржај основног појма – моћи – представља основну потешкоћу другог "позиционог" приступа проучавању елите. Узмимо један примјер да илуструјемо овај случај. Etzioni-Halevy је један од аутора који покушава да превазиђе ову потешкоћу. Она започиње своју студију стандардном дефиницијом елите, која може бити "издвојена од не-елите по обиму своје моћи и утицаја" (1993: 13). Касније она постаје одређенија: "То могу бити они који – чак и унутар сопствених класа – имају већег удјела у активној контроли над организационим/административним изворима моћи. Или то могу бити они који имају већег удјела у посједовању знања, амбиције, харизме, времена, мотивације и енергије. У сваком случају то су мушкарци и жене унутар сваке друштвене класе који, на основу ових богатстава, имају могућност и вољу да се укључе у одређене активности које су ширег значаја и имају утицај на друштво." (стр. 44)

У овој дефиницији су важна три елемента. Као прво, моћ је одређена као "контрола над богатствима": физичке природе, организационо-административним, симболичким, материјално-економским, психо-персоналним (cf. стр. 94). Пошто је започела анализу општим концептом моћи, није изненађујуће што је у својој дефиницији спојила индивидуалистички ("амбиција", "мотивација", "харизма") и позициони приступ. Рекао бих, међутим, да је у оквиру друштвене студије нагласак на системском поријеклу елитних позиција одлучујући. Према томе, било би прикладније тумачити "богатства" у Bourdieu-овом смислу "капитала" – економског, друштвеног, политичког, културног – као ентитет који се може акумулирати, репродуковати у проширеном облику, добити и изгубити, претворити итд. (cf. Bourdieu, 1986).

Други елемент наведене дефиниције уводи активност као одређену карактеристику чланова елите. Теоретичари елите су, имплицитно или експлицитно, увијек указивали на активност као на круцијалну супстанцу ове групе. Овдје је наш аутор опет помијешао два приступа: активност није, примарно, резултат нечије "воље"; она је неминовна посљедица позиције коју чланови елите заузимају ("богатства" се не могу поново створити, акумулирати, итд. без активности!). Узгред, према Etzioni-Halevy-јевој, класа не може дјеловати, док елита може. Разлог лежи у концепту активности: "да би се остварила активност неопходно је донијети одлуку и, коначно, учинити напор да се она имплементира" (стр. 35). Ово је изненађујуће уска концепција. Помињање "имплементације" је таутологија, пошто имплементација значи сам процес активности. Постулирати доношење одлуке као фундаментални принцип активности изгледа прикладније за теорију организације него за општу теорију друштвеног система и друштвених промјена.

Долазимо до трећег елемента дефиниције Etzioni-Halevy-јеве, који је посебно важан за нашу тему. Аутор схвата елиту као горње слојеве друштвених

класа (изгледа да је на овај начин ријешен стари проблем редуковања остатка друштва на "масу"). Резултат овог рјешења, међутим, треба да споји два традиционално супротстављена приступа – теорије класе и елите (многи су аутори то већ чинили, али је само неколицина њих била свјесна овог проблема). Да би постигла "фузију", она досљедно дефинише класе на један уопштенији начин, као групе "које се међусобно разликују по обиму у оквиру ког оне посједују и контролишу богатства, а прије свега материјална богатства (стр. 13). Проблем ове дефиниције је што је она "градациона" ("обим" подразумијева квантитативну неједнакост), тако да јој измиче кључни смисао теорије класа: интерпретација међукласних односа као суштински конфликтних.

Овдје је неопходно навести неке уопштене примједбе које се тичу теорије класе и елите. Историјски развој обје теорије, као и њихове унутрашње логике, концептуалне апаратуре, итд., јасно даје до знања да њихови поборници покушавају анализирати два различита скупа проблема. Фундаментално питање теоретичара класе је било: како су социјални системи – или, уопштеније, начини продукције друштвеног живота – настали и нестали; који су "закони" њиховог успона и пада, услови њихове репродукције, итд. Теоретичари елите су се бавили другим скупом питања: ко су били најактивнији учесници у настанку, репродукцији и нестајању доминантних друштвених односа у одређеним историјским околностима. Другим ријечима, теоретичари класе су се бавили динамиком општег система, док су се теоретичари елите концентрисали на конкретне механизме друштвених промјена. Због тога је теорија класе много боље разрађена на апстрактнијем аналитичком нивоу, док се у покушајима проучавања конкретних историјских процеса (што је посебно био случај са социолошким прегледима у датим друштвима) могу пронаћи многе недосљедности, а чак и промјене теоријских стајалишта – што представља помак ка функционалној теорији, да би се избјегле "нереалне" претпоставке. Насупрот томе, теорија елите је била тривијална, дескриптивна и не-аналитичка на апстрактнијем нивоу, док су емпиријска истраживања из ове перспективе често била веома убједљива. Једном ријечју, ова два приступа су комплементарна и не искључују један други, све док покушавају дати одговор на два легитимна питања, суштинска за социолошку науку. Исто тако, спајање двије различите перспективе неминовно води до недосљедности: позиције класе и елите не могу одговарати једна другој; ни политичка ни културна елита радничког покрета не може припадати радничкој класи – наведимо најочигледнији примјер. Према томе, морамо их узети одвојено и користити једну или другу зависно од проблема који анализујемо.

Коначно, на основу претходне дискусије, ја бих елиту дефинисао на сљедећи начин: то је група која посједује концентрисану контролу над акумулираним богатствима која су неопходна за репродукцију основних услова, на којима почива дати (или потенцијални) начин продукције друштвеног живота, и која има активну улогу у репродукцији тих услова. Дозволите ми да веома кратко прокоментаришем ову дефиницију. Очигледно је да је предложени приступ структурални и историјски. Богатства (капитал, итд.) о којима говоримо треба да представљају основу на којој је изграђен одређени тип друштвених односа. Наравно, то су увијек економска, политичка, културна богатства, али је одређени ред детерминације међу њима оно што дефинише одређени облик друштва (аккумуляција економског капитала је основа капитализма; интегра-

ција политичког, економског и културног монопола је основа доминације класе у социјализму, итд.). Према томе, саме елите потребно је дефинисати различито (историјски) у одређеним друштвима, а исто важи и за њихове односе према класама. Такође је неопходно направити разлику између елита по богатствима којима располажу, али и по њиховим односима према постојећем поретку: неке могу бити његови чувари, док друге могу бити носиоци неког другог (потенцијалног) поретка. Може се запазити да су акумулација богатстава и активности елите међусобно зависне: акумулација је кључни предуслов за активност, док активност осигурава акумулацију.

2. Класа и елита у интерпретацији пост-социјалистичке трансформације

У другом дијелу овог чланка назначићемо како се ове двије теоријске перспективе могу користити у истраживању слома социјализма и процеса актуелне друштвене трансформације.

Теоријске (cf. Fehler et al., 1984; Лазић, 1987) и емпиријске студије (Лазић, 1994) су јасно показале да је социјализам био посебан тип класног друштва. Одређена форма његове ре/продукције, у којој је владајућа класа имала монопол над свим суб-системима друштва, учинила је ову класу јединим активним друштвеним субјектом (ово значи да је слагање између врха владајуће класе и – само једне! – елите овдје постојало; нижи слојеви ове класе, и људи – углавном интелектуалци – који су организовали дисидентне покрете, могу се назвати суб-елитом, слиједећи терминологију Etzioni-Halevy-јеве – cf. стр. 44). Друге групе – средњи сталез, радници, сељаци, ситни предузетници – нијесу имали могућности да се економски и политички организују, да развију сопствене идеологије, да колективно дјелују (једини изузеци – нпр. Солидарност у Пољској – појавили су се кад се систем нашао у дубокој кризи). Ипак је динамика која је довела до колапса система имала класни карактер, а главни покретач ове динамике била је, поново, владајућа класа.

Дозволите ми да овај коментар сасвим кратко појасним (разрађену праву види у Лазић, 1994). Управљачка економија је системски/систематично производила стагнацију и кризу, пребацујући дио управљања са врха на ниже нивое у хијерархији. Овај покрет није ријешио економске проблеме; штавише, он је заоштрио конфликте унутар владајуће класе – дуж територијалних и функцијских линија. Обновљена централизација је само погоршала економске проблеме, тако да је у доба Горбачова опробана нова стратегија: комплементирање децентрализације контролисаним, ограниченим либерализацијом. Либерализација је интелектуалцима дала простора да делегитимизују социјалистички систем. Поклапање економске, политичке и законске кризе омогућило је масовну мобилизацију становништва (велики дио средњег стаљежа и радника), која је збацила стари режим.

Стари систем, међутим, није само спријечио формирање нижих друштвених група које су биле "укоријењене" у систему. Он је учинио исто и за могуће носиоце настајућег система; или прецизније: управљачка економија није дозвољавала развој језгра предузетничке класе. Покретачи трансформације социјалистичког система, према томе, нијесу могле бити класе; њени нуклеуси су (нове) елите (у успону). Постоји још једна последица одређене форме организације социјалистичког система – тј. фузије економских, политичких и културних суб-система – на процес трансформације: ове елите (покретачи)

се не могу јасно раздвојити. Људи који акумулирају различите облике богатстава долазе из различитих сфера: индивидуалци са акумулираним политичким капиталом – претходни чланови "номенклатуре" – постају предузетници; интелектуалци су вође политичких партија; нови богаташи имају директан политички утицај, итд. Другим ријечима, конверзија различитих форми капитала је постала екстремно брза и масовна.

Изгледа нам, према томе, сасвим логично да не можемо анализовати пост-социјалистичку трансформацију у терминима класе: једина група која је у ужем смислу представљала класу у социјализму – владајућа класа, са својом организацијом, дефинисаним интересима, самосвијешћу, способношћу дјеловања, итд. – рапидно нестаје. А нове класе су тек почеле да се формирају: односи између класа, који су основа образовања класа, тек се појављују на историјској сцени. Са ове тачке гледишта, савремене социолошке расправе о природи и улози елита у трансформационом процесу могу изгледати сасвим прикладне. У свом садашњем облику, међутим, када се она углавном врти око питања да ли се елите "репродукују" или "циркулишу", ова је расправа концептуално збуњујућа и заводљива.

Најочигледнији разлог за претходни закључак је сљедећи: концентрисати се на форму промјене елите значи да је суштински аспект промјене система – тј. промјена механизма помоћу којих класе/елите стичу своје позиције – стављен по страни. Према томе, на концептуалном и на историјском нивоу неопходно је разликовати два процеса: а) колапс социјализма, који такође значи и колапс "номенклатуре" као класе; у овом процесу су људи који су (примарно) акумулирали културни и социјални капитал имали, прво, активну улогу у делегитимизацији система, и друго, себе су промовисали у дио политичке елите, конверзијом својих богатстава; и б) настали период трансформације, у ком елите формирају нове друштвене односе. Узгред, чланови врха "номенклатуре" (одговарајуће елите у социјализму) имају много мање шансе да постану дио нове елите у већини пост-социјалистичких земаља, због своје симболичке повезаности са старим режимом. У другу руку, припадници средњих и нижих слојева "номенклатуре" (претходне суб-елите) не наилазе на значајније препреке у конверзији свог капитала – политичког, друштвеног, културног – тако да многи од њих ступају у нове (предузетничке, политичке) елите.

Ако детаљније осмотримо текуће расправе између поборника тезе о "циркулацији" и "репродукцији" елита у процесу пост-социјалистичке трансформације (cf. *Теорија и друштво*, 1995), можемо закључити сљедеће. Теза циркулације се може са много више оправдања примијенити на социјалистичку него на пост-социјалистичку елиту. Наиме, током стварања социјализма претходна владајућа класа није била уништена само као класа. Легитимизација новог система је захтијевала да се њеним члановима – а посебно члановима елите претходног режима – онемогући заузимање виших управних положаја у новом систему (уз малобројне изузетке). Касније је циркулација елите настављена кроз историју социјализма: ако би чак и дјеца чланова "номенклатуре" имала натпросјечну прилику да заузму владајућа мјеста, највећи дио припадника владајуће класе узиман је из нижег – а током посљедње декаде углавном из средњег друштвеног сталежа (што је то више био случај, биле су и неизвјесније више елитне позиције, види податке за бившу Југославију у Лазић, 1987, 1994).

Природа пост-социјалистичке трансформације спречава било какву сличну системску политику врбовања елите. Њена постепеност је члановима "номенклатуре" дала времена за конверзију капитала, а њен демократски карактер могућност да остану у политици и чак, с времена на вријеме, заузимају елитне положаје – захваљујући смјењивању наклоњености и ненаклоњености становништва. Стога није изненађујуће што доступни емпиријски подаци показују висок проценат чланова претходне владајуће класе у новој елити (види податке за Чешку у Матеју/Лим, 1995; за Пољску, Wasilewski-Lipinski, 1995; за Југославију, Лазић, 1995).

Исти подаци се, међутим, могу употребити за демонстрирање обје тезе: ако нема циркулације, значи ли то да наступа репродукција (да ли је чаша до пола пуна или празна)? Да бисмо одбранили ово стајалиште, морамо "заборавити" не само чињеницу да су се многи чиновници на позиције елите успели из нижих друштвених слојева. Много је важнија погрешна теоријска интерпретација која предвиђа кључну поенту: системске промјене су се одиграле "ван" индивидуалних каријера. Ако употребимо једноставан паралелизам у терминологији – говорећи о (политичким, економским, итд.) елитама у социјалистичким и пост-социјалистичким друштвима – измиче нам супстанца историјских промјена у којима су се измијениле друштвене улоге одговарајућих група, а тиме и природа богатстава која акумулирају и којима управљају, облици односа међу групама, основа за друштвене конфликте, итд. Овој идеји можемо дати афористичан облик: у социјализму је циркулација елите била дио репродукције владајуће класе; у пост-социјализму је репродукција чланова елите дио стварања нове владајуће класе.

Дозволите ми да наведем само неколико примјера како бих илустровао овај став. Диференцијација између политичке и економске елите у социјализму крајње је условна: пошто су политика и економија биле спојене, сваки политички положај је директно подразумевао и економску власт; а по правилу је важио и обрнут случај: управници великих државних предузећа били су чланови централног комитета Комунистичке партије, итд. Ова "импликација" је била легална и легитимна. У току пост-социјалистичке трансформације дошло је до раздвајања политике и економије, тако да је неопходно *преобрати* политички капитал у економски, веома често нелегалним и, по правилу, нелегитимним средствима. Сви конфликти унутар елите у социјализму изглађивани су у оквиру врха хијерархије владајуће партије. Сада се политички конфликти изглађују у парламенту и на изборима, док улога државе у економији постаје све више интервентна, а све мање командна, тако да се економска конкуренција креће ка тржишту капитала, роба и рада, итд.

Према томе, умјесто да говоримо о томе "колико је заступљена циркулација или репродукција у пост-социјалистичким земљама" (што чини Szelenyi у Szelenyi и Szelenyi, 1995: 621), неопходно је направити разлику између: колапса "номенклатуре" као владајуће класе у претходном систему; и процеса структурисања нових класа, у ком елите имају формативну улогу. Овдје студије покретљивости могу показати што су већ и урадиле – како су ове елите (или прецизније: њихово особље) формиране; радови о рестратификацији могу представити процес друштвене диференцијације; истраживање ставова може свједочити о елементима образовања нових класа, итд. Међутим, да не бисмо замаглили "прилично значајну промјену у институционалној структу-

ри” (како је формулисао Szelenyi, у: *ibid.*), или прецизније – структуралну промјену у начину друштвене репродукције, морамо напустити статички (дескриптивни) дуализам циркулација (репродукција). Када говоримо о конкретној историјској промјени, на нивоу људи који су акумулирали економски, политички, културни капитал – или преобразили претходно акумулирани капитал, итд. – изгледа прикладније користити концепт *адаптивне реконструкције* елита у периоду пост-социјалистичке трансформације.

Концепт адаптивне реконструкције треба да наговјести како се неколико процеса одвија симултано у централно и источно-европским земљама. Управљачки облик друштвене репродукције је нестао и на тај начин је уклоњена основа на којој је била заснована ”номенклатура”. Постепено одвајање сфера политике и економије, заједно са новим механизмима освајања доминантних положаја у тим сферама (тржишна конкуренција и политичко надметање), намеће онима који – стварно или потенцијално – управљају концентрисаним богатствима неминовну потребу да адаптирају елитне положаје, како би их задржали или стекли. Штавише, у овом процесу се развија ”секторски” трансфер: оно што је била јединствена владајућа хијерархија, у којој су политичка и економска богатства могла само условно бити диференцирана, сада се дијели, тако да се појединци сада сврставају у релативно одвојене елитне ”бране”. Зависно од различитих начина трансформације у појединим земљама, чланови бивше ”номенклатуре” имају мање или више успјеха у конверзији својих акумулираних богатстава у нове облике капитала.

3. Адаптивна реконструкција елите у Југославији

У трећем дијелу овог чланка показашу како су чланови социјалистичке владајуће класе успјешно користили специфичну ситуацију блокиране трансформације у Југославији да преобразе свој бивши тоталитарни друштвени монопол у концентрисани економски и политички капитал, погоднији за нове облике друштвеног поретка. (Под ”блокираном трансформацијом” подразумевам процес у ком је монопол једне групе над суб-системима друштва, карактеристичан за социјализам, замијењен економском и политичком доминацијом исте групе која је употребљена за одлагање развоја тржишне економије и политичке конкуренције; више о појму ”блокирана трансформација” види у Лазић, 1996).

Овдје није могуће до детаља елаборирати узроке који су довели до блокиране трансформације у Југославији (ср. Лазић, у Бабовић et al., 1997). Биће довољно нагласити неколико момената овог процеса. Прво, била је то чиста историјска случајност што је владајућа класа у овим крајевима успјешно мобилисала становништво на бази етничког (националног) програма управо у тренутку када су социјалистички системи централне и источне Европе почели да пропадају. Друго, ова група сада организована у Социјалистичкој партији Србије и око ње – успјела је да задржи власт захваљујући измијењеној легитимизацији. Треће, та група је успјела, на основу општенародне подршке, не само да успори друштвену трансформацију – због сопственог интереса – већ и да очува легитимност у крајње неповољним условима. Ови услови укључују: слом националног програма, катастрофалну економску кризу, историјски јединствен облик међународне изолације, па чак и отворену побуну очигледне већине средњег друштвеног слоја (нпр. у зиму 1996/97).

То је изузетна способност опстанка у ситуацији у којој би (један) било који од поменутих фактора био довољан да свргне владајућу класу. Наравно, овај успјех је разумљив само ако објашњењу додамо необичну спремност великог дијела становништва да подржи власт која систематски дјелује против његовог интереса.

Наравно да је сама та спремност производ комплексног скупа чинилаца које ћу поново само поменути. Прије свега, услови који су требали да поткопају позиције владајуће групе нијесу се међусобно подупирали; они су, сасвим супротно, слабили један другог. Становништво је прихватило екстреман пад укупне друштвене производње – до трећине предратног нивоа – као и животног стандарда, што је била неминовна посљедица грађанског рата. Они су представили рат као неизбјежан резултат (само-одбрамбеног!) националног програма. И економски слом популација је видјела као резултат међународних санкција. Оне су узете као доказ непријатељства великих сила према Србима, што је проузроковало неуспјех националне ствари, итд.

С друге стране, економска криза није подједнако погодила све слојеве друштва. Чланови различитих слојева нијесу тада упоређивали своје животне услове само са претходним периодом, већ су оцјењивали и положај своје групе у поређењу са осталим групама. Пад животног стандарда сељака, нпр., био је мањи ако се упореди са материјалним положајем већег дијела градског становништва, (cf. Вујовић, 1995). Стога су власти у овој групи нашле своје упориште. А због дубине кризе – која је скоро потпуно парализовала економију – редистрибутивна улога државе је постала основни механизам опстанка највећег дијела популације. Према томе, постојеће власти овим људима не изгледају као покретачи кризе, већ као кључни ослонци њихове егзистенције.

Криза је проузроковала и атомизацију. Пошто су предузећа постала неактивна и ријетко исплаћивала редовне плате, већина становништва се окренула активностима сиве економије (cf. Мркшић, 1995). Индивидуалне стратегије опстанка су разбиле све односе групне солидарности. Због тога су сви покушаји независних синдикалних организација били прилично неуспјешни, а радници скоро сасвим одсутни са масовних грађанских демонстрација у србијанским градовима током зиме 1996/97 (cf. Бабовић et al., 1997).

Неке социо-културне карактеристике популације су значајан дио објашњења блокиране економије и политичких промјена у Југославији. Најзначајнију улогу игра широко распрострањени ауторитаризам – који прихвата и подржава постојећи поредак и његове површне вриједности, удружен са традиционално оријентисаним вриједностима, чији је кључни елемент отпор према промјенама (о ширењу ауторитаризма у Србији види Кузмановић, 1995) .

Коначно, неспособност опозиционих партија да придобију популацију за свој програм структурних промјена представља један од круцијалних елемената блокиране трансформације у Југославији. Њихов почетни неуспјех да преузму власт довео је до унутрашњих конфликта и расцјепа. ("Фрагментација елита" погађа у првом реду опозиционе групе, сувише их ослобађајући за изазивање владавине Социјалистичке партије; о важности проблема фрагментације елите за демократску трансформацију види Higley и Gunther, ed., 1992) У исто вријеме, њихове сопствене недемократске организације судбину полажу у руке таштих и некомпетентних лидера.

3.1 Персонална реконструкција

Владајућа класа у социјалистичкој Југославији била је отворена група током свог постојања. Дошла је на власт револуционарним средствима и чинили су је углавном припадници нижих друштвених слојева. У сљедећој генерацији је задржан исти образац попуњавања, тако да је друштвено поријекло чланова владајуће класе осамдесетих углавном одражавало структуру популације одраслих у земљи. (Према подацима добијеним из мог рада о политичкој и економској елити у Хрватској, 32.8, 49.4, 12.2 и 5.6% њихових очева били су сељаци, радници, стручна лица и директори/политичари, cf. Лазић, 1987: 85.) Ово такође значи да су њихови потомци имали релативно мале шансе (па и када су те шансе биле натпросјечне) да "наслиједе" неки положај унутар владајућег слоја (према подацима поменутог рада дјеца политичара и директора су најчешће постајала стручна лица; али многи од њих – скоро 40% обављали су рутинске немануелне или чак мануелне послове). Пошто је акумулација приватног власништва у социјализму била такође веома ограничена (чак и за врхунске чланове владајуће групе), "циркулација елите" – као што је горе поменуто – представљала је реалну интеграцијску перспективу чланова владајуће класе. Другим ријечима, репродукција класе у социјализму не укључује – већ штавише: у принципу искључује – персоналну репродукцију владајуће класе.

Према томе, текући процес друштвене трансформације уистину има два лица за чланове бивше владајуће класе. У једну руку, он доноси губитак монополистичке владавине групе. У другу руку, он члановима групе пружа могућност интергенерацијског репродуковања њихових привилегованих друштвених положаја, ако су остварили успјешну конверзију акумулираних богатстава.

Већ је поменуто да могућност задржавања политичке моћи током прве фазе трансформације пружа члановима бивше владајуће класе изванредну могућност конверзије. Преглед друштвеног поријекла нове предузетничке елите у Југославији – која је у успону – показује како су они успјешно искористили ту могућност. У узорку од 78 власника/главних менаџера великих приватних фирми откривени су сљедећи обрасци покретљивости (интер- и интра-генерацијски):

Табела 1

Друштвено поријекло предузетничке елите у Југославији

	положај (у %)								
	политичар	директор	нижи директор	стручно лице	самостални радник	службеник	радник	сељак	остали
од оца	3.8	14.1	5.1	9.0	7.7	9.0	25.6	25.6	1.1
на првом послу	3.9	5.1	17.9	11.5	20.5	3.8	17.9	16.7	2.6

Извор: Лазић, у М. Лазић, прир. 1995, стр. 157

Наши подаци непосредно откривају да велики дио крупних предузетника има очеве који су имали неки управљачки положај у социјалистичком систему, посебно у менаџерској хијерархији. Овај несразмјерно висок број (4-5 пута већи) јасно указује на обим конверзије богатстава која омогућује интергенерацијску реконструкцију бивше владајуће класе: потомци њених чланова су постали (дио) нове предузетничке елите. Закључак је још значајнији ако у ову слику укључимо податке о положајима наших испитаника које су имали

прије преузимања елитних мјеста. Они показују да је скоро 45% крупних предузетника припадало управљачкој хијерархији (21.6, 18.9 и 4.1% вишем управљачком, средњем управљачком и политичком слоју; види *ibid.*, стр. 158). Коначно, овај закључак подржава, и укључује "латералне" везе: неких 10% брачних другова предузетника заузимало је командне положаје, било управљачке или политичке. Сабирајући све податке, проистиче да је више од 60% чланова нове предузетничке елите у Југославији – директно или индиректно, уз "посредовање" очеве, брачних другова, итд. – из бивше владајуће класе. Сада је очигледно да је веома важну улогу у формирању ове групе имала социјалистичка хијерархијска структура: положај у владајућој – класи прије свега у друштвеним компанијама – обезбјеђује значајну основу за оснивање крупних приватних фирми.

Међутим, не смијемо заборавити чињеницу да су се многи чланови нове елите такође подигли из нижих друштвених слојева. Највећа појединачна суб-група започела је каријеру у малом приватном бизнису, а касније се успела на врх предузетничке хијерархије. Наравно, они су – укључујући људе сељачког, радничког, службеничког, итд. поријекла – користили изузетне услове: грађанског рата, међународне изолације, колапса легалног система – да се екстремно обогате за кратко вријеме. Али, остављајући по страни питање какве су предузетничке способности послужиле као основа њиховог пословног успјеха, остаје чињеница да се ова група *нових боџаџиаша* постепено спаја са трансформисаним дијелом бивше владајуће класе како би оформили нову економску елиту у друштву које се мијења.

Исти процес реконструкције елите се може пронаћи и у политичкој сфери. Социјалистичка партија је успјела да обезбједи већину у Скупштини на првим – и свим наредним – изборима након увођења плуралистичког система. Ово је вођству пружило могућност задржавања контроле над већином државних апарата, тако да су чланови бивше владајуће групе задржали своја мјеста у политичкој елити. У исто вријеме, међутим, врховни чланови неколико опозиционих партија ушли су у репрезентативна тијела државе. Ове партије су такође преузеле контролу над неким веома важним градским владама у великим градовима – након посљедњих избора у новембру 1996. Нови службеници су на овај начин продрли у политичку елиту, и регистровали смо новине у нашим емпиријским подацима сакупљеним у једном прегледу израђеном прољећа 1997 (табела 2).

У бившем југословенском социјалистичком систему политичари су пристизали (интер-генерацијски) из свих друштвених слојева релативно пропорционално (cf. Лазић, 1987). Ако су и започињали каријеру на друштвеним положајима који су били нешто виши у поређењу са њиховим поријеклом (сељаци су били слабо заступљена, а стручна лица презаступљена; cf. *ibid.*), садашњи образац показује сасвим различите карактеристике. Наши подаци указују на то да нова генерација највећим дијелом потиче из средњег (професионалног) слоја. Овдје морамо поменути да је истражени узорак имао један озбиљан недостатак: био је бројчано веома мали (24 испитаника). Међутим, неки додатни подаци могу поткријепити наш закључак: пронађен је скоро идентичан образац поријекла међу члановима суб-елите (политичари који су имали највише положаја у владама великих градова, 69.6% који потичу из професионалних положаја; извор: исти као и у табели 2). Наше налазе та-

кође јасно поткрепљује чињеница да су од вођа пет водећих опозиционих партија четворица доктори наука, док је пети романијер.

Табела 2

Друштвено поријекло политичке елите у Југославији

	положај (у %)							
	политичар	директор	нижи директор	стручно лице	самостални радник	службеник	радник	сељак
од оца	–	10.0	5.0	25.0	10.0	5.0	35.0	10.0
на првом послу	12.5	–	–	70.8	–	16.6	–	–

Извор: М. Лазић et al., Рестратификација у југословенском друштву, необјављени подаци истраживања

Према томе, разумно би било закључити да је политичка елита започела процес реконструкције на начин који веома ограничава могућности људи са нижих друштвених положаја да досегну више елитне позиције, а (надамо се) и допринеси повећању улоге експертизе у политичкој сфери. Прва ставка је необично значајна посматрана у свијетлу чињенице да је владајућа класа у социјализму била нехомогена. Статусна недоследност је била карактеристика већег дијела чланства те класе, и представљала је један од разлога због којих је класно јединство – на нивоу и понашања и свјесности – морало веома често бити наметнуто са највиших нивоа хијерархије умјесто да се инхерентно репродукује. (Под статусном недоследношћу подразумијевам неподударане: хијерархијског положаја појединца, његовог/њеног образовног нивоа, положаја брачног друга, дјецe итд. Више о овом појму види у Лазић, 1994.) Друга ставка је сасвим очигледна сваком ко живи у социјалистичкој држави, гдје појединац – поготово током прве фазе развоја система – може узастопно водити државне агенције из домена културе, рударства, одбране, итд.

3.2 Реконструкција материјалног положаја

Сви научни радови о материјалном положају друштвених слојева у Југославији израђени седамдесетих и осамдесетих година показали су да је само елитни дио владајуће класе напредовао много боље од остатка популације. У исто вријеме се животни стандард великог дијела те класе није много разликовао од средњег слоја. У мом раду о друштвеној диференцијацији израђеном 1989. стоји да су "средњи" материјални положаји били модел за политичаре, директоре, стручна лица, службенике и ситне предузетнике. "Нижи средњи" положај био је модел за мануелне раднике и сељаке, док је само 6.2% политичара и 2.6% директора – заједно са 2.6% стручних лица – имало "висок" материјални положај (сопр. Лазић, 1994: 73). Надаље, *привилегије* су представљале основу специфичног начина живота елите, и ове су привилегије само дјелимично биле преносиве на богатство које би потомци могли наслиједити. Друштвена трансформација, међутим, нуди рјешење за оба проблема бивше владајуће класе: друштвена диференцијација постаје легитимна, а приватизација успоставља механизме за интергенерацијски трансфер животног стандарда.

Први став ћу документовати употребом два рада о материјалном положају друштвених група. Индикатори који су ушли у сложени "индекс материјалног положаја" били су следећи: приход (лични, породични, по глави), животни простор (сам састављен од неколико варијабли), кућна помагала и

опремљеност, посједовање аутомобила (број, тржишна вриједност), и начин на који су провођени љетњи/зимски одмори; могући резултат на скали индекса кретао се од 5 (високо) до 1 (ниско). (Треба напоменути да су индикатори у ова два рада били скоро – али не сасвим – идентични; исто важи и за конструкцију индекса; ово значи да су поређења односа између група у индивидуалним радовима потпуно поуздана.)

Табела 3

Индекс материјалног положаја друштвених група (средства)

група	година	
	1997	1990
предузетници	3.68	–
политичари	3.36	3.40
директори	3.09	3.35
ситни предузетници	3.00	2.99
стручна лица	2.15	3.07
службеници	1.82	2.69
сељаци	1.62	2.00
квалификовани радници	1.56	2.27
неквалификовани радници	1.42	2.08

Извор: (1990) Лазић, 1994

(1997) М. Лазић et al., Рестратификација у југословенском друштву, необјављени подаци истраживања

Ови подаци указују на неколико очигледних закључака. Велики предузетници, који практично нијесу постојали 1990, заузимају водеће мјесто у хијерархији материјалних положаја. Али осим овог прилично очекиваног налаза, морамо примијетити и то да су друге двије групе засноване на приватном власништву такође напредовале на скали (ситни предузетници и сељаци). Према томе, јасно је да је нова осовина друштвене диференцијације почела са обликовањем структуре југословенског друштва. Можемо запазити још једну посљедицу њеног дјеловања: растућу диференцијацију. Јасно се може видјети – без било каквих посебних статистичких мјера – да врх пирамиде иде ка горе, а да њено дно тоне. Такође се и "континуитет", који је карактерисао ширење неједнакости 1990, претворио у "дисконтинуитет" 1997. Стога можемо закључити да се одвија друштвена поларизација и да се јавља јаз између елитних категорија и остатка популације. (Улазак ситних предузетника у више слојеве се углавном може објаснити чињеницом да је тржиште у Југославији постало потпуно нерегулисано – било интерно или екстерно; ово тој групи пружа могућност непропорционалног поправљања свог економског положаја у условима дубоке економске кризе.) Коначно, не смијемо испустити из вида ни чињеницу да су политичари боље напредовали од директора 1997, и да су, штавише, чак поправили свој релативни положај. Сматрам да ово јасно показује како у Југославији још увијек преовлађује политичка регулација друштвене репродукције – закључак који дјелимично иде на уштрб горе поменутог о повећаној улози приватног власништва као основе за диференцијацију. Међутим, рекао бих да је ова недоследност чињенична и нелогична, и да представља процесуални карактер друштвених промјена у земљи.

На крају можемо закључити да реконструкција материјалног положаја елите у Југославији укључује два елемента: увећање њеног богатства (у ап-

солутним терминима, а релативним у односу на друге групе), и, што је још важније, промјену основе на којој њихово богатство почива. (Промјена власништва станова јасно показује међусобну повезаност ова два елемента: приватизација станова – будзашто – пренијела је у приватно власништво елите стотине хиљада америчких долара, а они се сада могу оставити наследицима, продати, итд.) Други процес укључује два правца: конверзију бивших привилегија у приватно власништво политичке и управљачке елите; и прилив чланова бивше владајуће класе у новостворену предузетничку елиту (чија је пропорција представљена горе) која постаје класа *нових боџиџиаша* у овом друштву.

3.3 Реконструкција идеологије

У посљедњем дијелу овог одјелка веома ћу кратко представити како је промјена услова репродукције доминантне друштвене групе праћена одговарајућом промјеном у њиховој идеологији (узимајући овај израз у свом "неутралном" смислу – у ком значи рационализацију интереса групе). Ма како то чудно сада изгледало, знатна већина чланова владајуће класе у Србији је чврсто подржавала фундаменталне принципе социјалистичког погледа на свијет све до краја 1990: осуђивали су и мулти-партијски политички систем и тржишну економију засновану на приватном власништву (cf. подаци из прегледа у Лазић, 1994). Док је спољашњим притисцима била приморана да легализује већ постојеће опозиционе партије и организује парламентарне изборе у задњем кварталу те године, Социјалистичка партија је замрзла легални процес приватизације до краја 1997. (Спонтани успон приватног сектора у економији био је, наравно, искоришћен за добробит кадра владајуће партије; види о успонима и падовима легалног и реалног процеса приватизације у Југославији у Лазић/Секел, 1997.)

Пошто је политички плурализам постао легитиман и – сходно томе – општеприхваћен, у овом тренутку истраживање ставова елите према тој теми изгледа мање значајно. Али поглед на идеје елите о ("проблематичној") тржишној економији може открити неке занимљиве чињенице. Нажалост, у свом раду нијесам прикупио податке из ове области, па је неопходно да користим налазе других радова – израђених такође у љето 1997 – у којима су политичари (сви чланови владајуће Социјалистичке партије) и директори државних предузећа узети заједно у једном узорку.

Табела 4

Удио приватног сектора у економији требало би увећати (у %)

друштвена група	слажу се	неодлучни	не слажу се
политичари/директори	71.4	14.3	14.3
предузетници	88.7	8.1	3.2
стручна лица	75.4	14.8	9.8
радници	68.2	24.5	12.3

Извор: Истраживачка агенција "Аргумент", необјављени подаци истраживања

На први поглед може изгледати да очигледна већина припадника сваког друштвеног слоја препознаје неопходност даљег развоја западњачке економије у земљи. С друге стране, број оних који безрезервно прихватају оно што је свугдје постало "здраворазумско" стајалиште може изгледати изненађујуће велик. Сасвим је, међутим, разумљиво да су многи радници – у условима

екстремне економске кризе, гдје опстанак већине предузећа зависи од државних субвенција – сумњичави према било каквом раскидању директних односа између државе и економије. Такође је очигледно да политичари и директори – чији (бивши и садашњи) положаји зависе од постојећег економског система – могу сваку радикалну промјену сматрати пријетњом њиховом актуелном статусу. Оно што овдје заиста желим да нагласим је да горе наведени подаци могу послужити као индикатори континуитета екстремно споре стопе пост-социјалистичке трансформације у Југославији. Наиме, као што налази упозоравају, постоји очигледан отпор нижих друштвених слојева према бржој структурној промјени у економији; а овај отпор практично подржава владајућу групу у искоришћавању спорог тока трансформације за властите интересе.

Даља потврда претходног закључка се може видјети у ставовима чланова елите – али и припадника других друштвених група – према процесу трансформације уопште, који су директно изложени у истом раду:

Табела 5

Који је најприхватљивији правац друштвених промјена (у %)

друштвена група	повратак на социјализам	развој капитализма и демократије	настављање садашњег развоја
политичари/директори	14.3	47.6	38.1
предузетници	8.0	75.9	16.1
стручна лица	9.8	77.1	13.1
радници	14.4	57.2	28.3

Добијени резултати одражавају тренутну ситуацију пост-социјалистичке трансформације у Југославији веома јасно: двије групе подржавају промјене без много оклијевања, док су друге двије групе крајње амбивалентне (прве двије групе су, нажалост, инфериорне по својој моћи и величини). Али оно што је за нас овдје још важније је чињеница да је елита подијељена по овом питању, и да постоје двије струје. Сасвим је очигледно да интереси предузетника – барем дугорочно – иду уз тржишну и плуралистичку трансформацију. (Не смијемо заборавити да је већина њих тек недавно "напустила" бившу владајућу класу, и да су они по правилу користили "одлагање" процеса како би остварили успјешну конверзију капитала.) Политичари и директори – у нашем случају и чланови бивше владајуће класе, која још увијек држи доминантне друштвене позиције – су, међутим, интерно подијељени: отприлике половина њих прихвата (барем вербално) неопходност промјена, док је друга половина наклоњена репродукцији постојећих односа који им пружају могућност континуитета друштвене доминације.

Гледајући на додатне податке из другог угла, могућ је сљедећи закључак. Дио бивше владајуће класе који је ушао у предузетничку елиту – "апсорбујући" знатан број "аутсајдера" – прихватио је нове вриједности (про-тржишне и про-либералне) у складу са својим новим друштвеним основама. Други дио – који је успио да одржи доминантне политичке и економске положаје – постепено је присиљаван на измјене неких својих вриједности (прихватање политичког плурализма и приватизације корак-по-корак). Међутим, сасвим досљедно, он преферира спори процес трансформације над њеним окончањем, сматрајући – вјероватно исправно – да ће им то помоћи у очувању садашњег положаја што је дуже могуће. Све скупа, имамо потврду да се одиграва постепена реконструкција идеологије елите, постепена као и сам процес трансформације.

На следећи начин је могуће кратко закључити цијелу ову расправу. Ци-тирани емпиријски подаци показују да оно што се догађа у врху југословенског друштва током процеса пост-социјалистичке трансформације није једноставна циркулација или репродукција елите, или дио овог или оног; то је заправо реконструкција. Елита у успону, са новом репродукционом основом и новом друштвеном улогом, израсла из претходних "кадрова" и "освјежена" новим службеницима, ствара друштвени поредак у којем они постају језгро нове владајуће класе.

Литература:

- Бабовић, М. et al. (1997): 'Ајмо, 'ајде сви у шетњу, Медија центар, Београд
- Bourdieu, P. (1986): »The forms of capital« у J. Richardson, ed., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood press, New York
- Feher, F. et al. (1984): *Dictatorship over Needs*, Blackwell, Oxford
- Etzioni-Halevy, E. (1993): *The Elite Connection*, Polity Press, Cambridge
- Hanley, E. et al. (1995): »Russia – Old wine in a new bottle? The circulation and reproduction of Russian elites, 1983-1993«, у *Theory and Society*, vol. 24/5, Dodrecht
- Higley, J. и R. Gunther, ed. (1992): *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge
- Лазић М. (1987): *У сусрећ зајвореном друштву*, Напријед, Загреб
- Лазић, М. (1994): *Систем и слом*, Филип Вишњић, Београд
- Лазић М. ed. (1995): *Society in Crisis*, Филип Вишњић, Београд
- Лазић М. (1996): "Делатни потенцијал друштвених група", *Социологија*, Vol. XXXVIII/2, Београд
- Лазић М. и Л. Секељ (1997): »Privatisation in Yugoslavia«, *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, бр. 6, Glasgow
- Матеју, Р. и N. Lim (1995): »Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism«, *Czech Sociological Review*, Vol. III/2, Prague
- Мркшић, Д. (1995): "Дуална економија и друштвена стратификација", у М. Лазић прир., *Друштво у кризи*, Филип Вишњић, Београд
- Szelenyi I. и S. Szelenyi (1995): »Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe: Introduction«, у *Theory and Society*, Vol. 24/5, Dodrecht
- Szelenyi S. et al. (1995): »The making of Hungarian post-communist elite: Circulation in politics, reproduction in the economy«, у *Theory and Society*, Vol. 24/5, Dodrecht
- Theory and Society* (1995): Special Issue on Circulation vs. Reproduction during the Post-communist Transformation of Eastern Europe, ed. I. Szelenyi, E. Wnuk-Lipinski и D. Treiman, Vol 24/5, Dodrecht
- Вујовић С. (1995): "Промјене у животном стандарду и начину живота друштвених слојева", у М. Лазић прир., *Друштво у кризи*, Филип Вишњић, Београд
- Weselowski, J. и E. Wnuk-Lipinski (1995): »Poland: Winding road from the Communist to the post-Solidarity elite«, у *Theory and Society (Теорија и друштво)*, Vol. 24/5, Dodrecht

с енглеског превео

Јанко Андријашевић